

תקציר

מבוא:

שאלת המגמה של דרשות חז"ל נדונה על ידי חוקרים רבים במשך תקופות שונות. אחד ההבדלים המשמעותיים בין מסקנותיהם הוא בהעמדת היחס בין דרשות אשר מגמתן פרוש המקראות, לבין דרשות בעלות מגמה דידקטית חינוכית/מוסרית. מרבית החוקרים סבורים כי קיים רוב של דרשות בעלות מגמה דידקטית חינוכית מול דרשות מעטות שמגמתן היא הרחבת הסיפור המקראי. אנו מאמצים גישה זו במחקרנו, ומנסים בעזרתה להציץ לתוך המציאות של בעלי הדרשה, באמצעות דרשותיהם אודות אישי המקרא. הנחתנו היא כי דרשות החכמים על אישי המקרא שמשו כלי להפצת עמדותיהם האידיאולוגיות, המוסריות, הדתיות והחברתיות של בעליהן. חכמי ארץ ישראל כיוונו את דרשותיהם לקהל שומעים רחב וניסו להעביר דרכן מסרים אידיאולוגיים והנחיות מעשיות שהיו נחוצים לצורך השעה.

פריחת המדרש הארץ ישראלי בתקופת התלמוד מוסברת על רקע המציאות המורכבת בה פעלו החכמים. יהודי ארץ ישראל, היו צריכים להתמודד עם קשיים בכמה מישורים: המשבר הכלכלי שפקד את האימפריה כולה, והביא למצוקת עוני ורעב בקרב היהודים. ירידת מעמד הנשיא, הירידה לבבל, החיים לצדם של נכרים, התפשטות הנצרות ועוד. ההשערה היא כי לצד פעילותם הענפה בתחום ההלכה, יצרו החכמים דרשות שלתוכן הוחדרו מסרים עקיפים והנחיות סמויות בנוגע לדרכי ההתמודדות עם התנאים החדשים. החכמים 'השתמשו' באישי המקרא כמשל לבעיות הזמן, ויחסם לאותן דמויות הינה משל לפתרונות שהציעו לציבור.

ספרות המדרש הארץ ישראלי משמשת בסיס מרכזי למחקרנו, אולם קיימות דרשות רבות המיוחסות לחכמי ארץ ישראל ופזורות בתלמוד הבבלי. השמוש בדרשות הבבלי מצריך עיסוק בשאלות מתודולוגיות הקשורות לאמינות היחס בדרשה ולאונטיות החומר המוצג בה. העיסוק בחומר מדרשי רב מכל ענפי ספרות המדרש, אפשר במידה מסוימת, להבחין בין דרשות חשודות מבחינת יחסן לחכם זה או אחר, לבין דרשות שתמכו בקו שאפיין את דרשותיו של החכם כפי שהוצגו בספרות הארץ ישראלית. כך ניתן היה, עם ההסתייגויות הנדרשות, להסתייע גם בדרשות הבבליות ה'בלתי חשודות' מבחינת יחסן ותוכן, ולעצב בעזרתן את השקפות בעליהן.

המחקר כולל שמונה פרקים המחולקים על פי תחומי פועלם של חכמים, ופרק נוסף המנסה לבדוק מהו התחום המאפיין את עיקר עיסוקם של כמה מן החכמים, ומהי הסיבה לבחירתם בתחום ספציפי זה. הפרק הראשון מתאר את פועלם של החכמים למען החדרת ערך לימוד התורה כראשון במעלה. הפרק השני עוסק בפולמוס שהתקיים בין חכמים אודות חשיבות של הנהגת הנשיא בתקופתם. הפרק השלישי דן בעמדת החכמים כלפי הקשר בין יהודים לנכרים. הפרק הרביעי עוסק במעמדם של עמי הארץ, הגרים ובעלי תשובה בקרב הציבור. הפרק החמישי מוקדש לתאור פועלם של חכמים למען חיזוק ישיבתם של היהודים בארצם, ואת ניסיונם להקל על מצוקת העוני. בפרק הששי מתואר הויכוח בין החכמים אודות חשיבות היחס המשפחתי לקביעת מעמדו של אדם והתאמתו להנהגה בתפקיד ציבורי. בפרק השביעי מוצגים עמדות החכמים ביחס לענייני משפחה שונים: עידוד ילודה ועידוד עקרות, מצוות כיבוד הורים, יחסי אחים ומעמד האשה. הפרק השמיני עוסק בפולמוס היהודי נוצרי, ומקומם של הדרשות אודות אישי המקרא בפולמוס זה.

הפרק התשיעי בוחן את פריסת דפוסי הפעולה של חכמי ארץ ישראל. הוא מאפשר הצצה רחבה יותר לעולמו האישי של חכם זה או אחר, ומציג את תרומתו של כל אחד מהם להחדרת ערכים אידיאולוגיים וחינוכיים לתלמידיו, ולציבור כולו.

פרק ראשון: 'שהיה בן תורה' – לימוד התורה כערך עליון:

המשבר הכלכלי שפקד את תושבי האימפריה הרומית פגע כאמור גם ביהודים. הפגיעה הכלכלית ערערה כמה יסודות יציבים בקרב הקהילה היהודית, שאחד מהם הוא לימוד התורה. תלמידי חכמים יצאו מבתי המדרש ועבדו לפרנסתם ואחרים ירדו לבבל. ראשי הישיבות הבינו את הסכנה הנשקפת לתורת ארץ ישראל והשקיעו מאמץ רב בניסיון להחזיר את תלמידי הישיבה ללימוד סדיר, ולמנוע את ירידתם של אחרים לבבל. מאמציהם הושקעו בשני כיוונים: א. העלאת ערך לימוד התורה בארץ ישראל ב. הרחבת התמיכה הציבורית בחכמים. הם דרשו בשבח לומדי התורה ותארו את גדולתם ושכרם באמצעות דרשות המתארות אישי מקרא שחיו בתקופות של מצוקה מדינית ורעב ואף על פי כן לא וותרו על לימוד התורה. חשיבות תורת ארץ ישראל הודגשה בדרשות שייחסו לאישי מקרא שפעלו למען ישוב ארץ ישראל גם בקיאות בתורה ודאגה להפצתה. גיוס הציבור לתמוך בחכמים נעשה באמצעות תאור מעלתן של דמויות מופת מקראיות, ששמשו מודל להתנהגות ראויה עבור החכם. החכם נתבקש להוכיח את שלמות מידותיו ואת בקיאותו בתורה, ואת העובדה שאינו מנצל את מעמדו אלא מנסה באמצעותו להנחיל את התורה בקרב הציבור.

כחלק מהמאמץ להוכיח את מעלת תלמידי החכמים ולנקותם מכל רבב שדבק בהם, קיימת בדרשות תופעה של כיסוי חטאיהם של גבורי המקרא. במקרים רבים נדרשים חטאי גבורי המקרא כחטאים לא ממשיים, שנעשו בדרך כלל מתוך אילוץ וחוסר ברירה ולא מתוך רפיון וחולשה.

לצד אלו קיימת מערכת דרשות המתארת דמויות מקראיות שגילו אמנם בקיאות מופלגת בתורה, אולם מידותיהם המקולקלות ואופן לימודם הדיחו אותם ממעמדם והמיטו עליהם את סופם. דרשות אלו מתריעות מפני ההשלכות הקשות הנגרמות מניצול כתרה של תורה.

פרק שני: הפולמוס אודות השלטון האידיאלי

מוסד הנשיאות בתקופת התלמוד לא דמה למקבילו בתקופת המשנה. הירידה במעמד מוסד הנשיאות מוסברת על רקע המצב הכלכלי של היהודים, שגרם למתחים בין הממונים מטעם הנשיאות על גביית המסים לבין הציבור, ועל רקע אישיותם של כמה מהנשיאים שלא ירשו מאבותיהם את מעלתם בתורה וגדולתם בהנהגה. שאלת נחיצותו של מוסד הנשיאות עלתה על הפרק בעוצמה רבה, וחכמים הביעו את עמדתם המחייבת או השוללת בכמה דרכים. מתנגדי השלטון ניסו להצביע על פגמים בשושלת בית דוד מראשית היווצרותה והם מנו מגרעות באישיותו של דוד ובדרכי ניהולו את ממלכתו. סיפורי המקרא המתארים לעיתים צדדים אפלים מתקופת היווצרות השושלת ומימי כינון ממלכת בית דוד שמשו חומר גלם מוכח להבעת עמדותיהם. מנגד ניסו התומכים בהמשך קיומו של מוסד הנשיאות ליצור דרשות סגוריה על שושלת בית דוד מראשית היווצרותה. הם למדו זכות על חטאי אבות השושלת ויצרו אידיאליזציה של מלכות בית דוד, הן מבחינת אישיותו של המלך והן מבחינת תפקוד הממלכה. סיפורי המקרא אודות שושלת בית דוד

ומלוכת דוד, וגם המביכים שבהם, נדרשו באופן שבו הובלטו עמידתם של גיבורי השושלת בניסיונות שהוצבו בפניהם, והתעלותם על פיתויים שארבו להם.

תקופת המלוכה כולה שמשה את החכמים משני עברי המתרס: בעוד מתנגדי הנשיא נברו בחטאי המלכים וניסו להוכיח באמצעותם כי השררה מזיקה לעומדים בראשה ולציבור הנתון למרותה, תארו תומכי הנשיא את תרומתו של כל אחד ממלכי יהודה וישראל - וגם החוטאים הגדולים שביניהם - לממלכה: בבנית ערים, בסיוע לתלמידי חכמים, ובקידום יעדים ציבוריים. אולם גם תומכי הנשיא לא יכלו להתעלם מכשלונם של המלכים שהמיט על ממלכתם חורבן וגלות. אך בעוד שמתנגדי הנשיא רואים בחטאים אלו עילה מספקת להדחת הנשיא ולהמרת שלטונו, הציגו תומכי הנשיא את החטאים כביקורת נקודתית כלפי הנשיא. החכם, בהתאם לעמדתו, בחר לדרוש חטא של מלך מקראי המבטא להשקפתו את חסרון הנשיא בימיו, שתקונו יאפשר את המשך הנהגתו.

בדרשות אחרות העוסקות במלכים הבהירו תומכי הנשיא, באמצעות תאורי יחסי המלך והנביא, מהו היחס הנכון בין הנהגת חכמים לשלטון הנשיא. על הנשיא להתייעץ עם החכמים, אולם החכמים צריכים להיות כפופים למרותו.

פרק שלישי: היחס לנכרים

יחסם של יהודי ארץ ישראל לנכרים בתקופת התלמוד נדון בכמה מישורים: ההיבט ההשקפתי מול ההיבט המעשי, והגישה הליברלית לעומת הגישה השמרנית. לכאורה קיימת מגמה להציג את נכריי המקרא בדרשות החכמים כבעלי מידות מקולקלות וכבעלי השפעה מזיקה על הציבור היהודי. בכמה דרשות מודגש כי גם כשנעשו ניסיונות התקרבות מצד הנכרים כלפי היהודים, הם נבעו מכוונות זדון, ומטרתם היתה להכשיל את היהודים ולשנות את דפוסי תרבותם. אישי מקרא, וגם הצדיקים שבהם, שגילו ביטויי אהווה כלפי נכרים נידונים בדרשות ברותחין, ומתואר ענשם האישי והרב-דורי. לעומתם מרחיבים הדרשנים בתאור מעלתם וגמולם של אישי מקרא שהשכילו להבדל מסביבתם הנכרית ולהמנע מחיקוי מעשיהם של הנכרים. לצד אלו קיימות דרשות ספורות המתארות את התועלת שצמחה לכמה אישי מקרא דווקא מברכתם של נכרים, וכן דרשות המגלות סלחנות כלפי אישי מקרא שהתחברו לנכרים לצורך פרנסתם. ההסבר לפער בין שני סוגי הדרשות מוסבר על רקע ההבדל שבין המציאות האוטופית אליה הטיפו החכמים ובה הם ראו את האידיאל שאליו יש לשאוף, לבין הבנתם את צרכי המציאות, ואת הצורך לגלות גמישות כאשר הקשר עם הנכרים לא נוצר משאיפות הטמעות, אלא לצרכי פרנסה. כמו כן קיים כנראה הבדל בין חכמים בעלי אוריינטציה שמרנית שהתנגדו לכל גילוי של פתיחות כלפי נכרים, לבין חכמים ליברלים יותר שידעו להבחין בין פתיחות המהווה סכנה, לבין קשר יהודי-נכרי פונקציונלי, שנבע מצורך קיומי.

פרק רביעי: עמי הארץ, בעלי תשובה וגרים

בדרשות אמוראי ארץ ישראל מסתמנת מגמה של יחס חיובי כלפי עמי הארץ וכלפי גרים, ותאור אישי מקרא רבים כחוזרים בתשובה. המשותף לשלושת סוגי הדרשות הוא התחושה העולה מהם של פתיחת השערים והרחבת מעגל המצטרפים לקהילה היהודית הנורמטיבית. מה גרם לחכמים להקל על הצטרפותם של יהודים

לתוככי קהילתם, והאם לא חששו מהשפעה מזיקה של אנשים שיצטרפו ממניעים פסולים? נראה כי מציאות התקופה, בה הקהילה היהודית היתה נתונה במצוקה כלכלית ותחת איום דתי, היא שהובילה למסקנה שרק התרבות הקהילה והשמירה על אחדותה יוכלו להגן עליה מפני הניסיונות לערער את קיומה. הנוצרים ניצלו את הקושי הכלכלי בו היו נתונים רבים מקרב היהודים: הם טפחו את העניים וטענו בפניהם כי העוני הוא אידיאל, וכי בהם תתקיים הבטחת אחרית הימים. הם קראו לביטול המצוות ולאמונה במשיחיותו של ישו, תוך הבטחת שכר ועתיד טוב יותר למאמינים. קרוב עמי הארץ וטיפוח רעיון החזרה בתשובה הם תגובת החכמים למפעל התעמולה הנוצרית. עמי הארץ, והחוטאים שהתפתו להבטחות הנוצרים, נקראים לחזור בהם, ולהצטרף חזרה לשורות היהדות. תאור חזרתם בתשובה של הגדולים מקרב חוטאי המקרא נועד לדרבן את הפורשים ולהבטיח להם כי תשובתם תתקבל, ולפתוח את לב הציבור לקבלם חזרה לקהילתם. כחלק מאותה מגמה קיימות דרשות המבקרות אישי מקרא שנטלו חלק בהנהגה בתקופתם ונמנעו מלקרב חוטאים או מללמד זכות על מעשיהם. הדרשות מתארות את ענשם הכבד על קטרוגם.

היחס האוהד לגרים מתברר אף הוא על רקע מגמה זו. רבים מקרב החכמים תארו באמצעות דרשות על גרי המקרא את התועלת שצמחה לעם ישראל מצרופם של גרים ואת תרומתם לחיזוק הקהילה. אולם בסוגיה זו ניכר גם קולם של כמה מהמתנגדים לצרופם של גרים, החוששים כי לא תמיד ניתן להבחין בכוונותיהם הטהורות של המצטרפים, ואלו עלולים להחדיר רעיונות פסולים בקרב הציבור.

פרק חמישי: האחזות בשעת משבר

כפי שראינו, המשבר הכלכלי ערער כמה יסודות מוצקים בקרב היהודים, שאחד מהם היה ההאחזות בארץ ישראל חרף הקשיים. נראה כי היתה תופעה בקרב יהודים רבים, ובתוכם תלמידי חכמים, לחפש פתרונות למצוקתם בבבל, שם נהנו היהודים מתנאים מדיניים וכלכליים טובים יותר. בסוגיה זו היתה התגייסות רבה של חכמים שנאבקו על מעמדה של ארץ ישראל. המאבק קָלל ויכוח אידיאולוגי סביב השאלה מהי הארץ העדיפה ומיהם לומדי התורה האידיאליים. אולם לויכוח זה הצטרפו גם גילויי קנטור ולעג הדדיים. תרומתן של הדרשות היא בתאור שבחם של אישי מקרא שעלו לארץ או פעלו למענה מול דרשות בגנותם של אישי מקרא שירדו מהארץ או הזיקו ליושביה, וענשם של חוטאים אלו. בקובץ דרשות זה חלה התעלמות ממרכיבים אישיותיים והתנהגותיים של הדמות הנסקרת, והערכתה נקבעת רק על פי תרומתה ליושבי הארץ או להאחזות בה או על פי הנזק שגרמה.

בדרשות אחרות מנסים חכמי התלמוד לסייע למצוקת יושבי הארץ על ידי העלאת ערך מצוות הצדקה, שביטוייה המעשי כולל גם הכנסת אורחים. הם מדברים בשבחם של אישי מקרא שקיימו מצווה זו ומרחיבים בתאור שכרם, מול ענשם של מי שהיה בידיהם לסייע לנזקקים, אולם נמנעו מכך.

הבנת החכמים למצוקת העניים באה לידי ביטוי בצרור דרשות המתארות את קושי העניות, ואת חיבתם של הצדיקים לממונם, אולם לעומתן מוצגות דרשות המתארות את הסכנות האישיותיות האורבות לבעלי ממון - 'עושר שמור לבעליו לרעתו', ומתוארים בהן אישי מקרא שעשרם העבירם על דעתם וגרם לאובדנם. בדרשות העושר והעוני ובאלו המתארות את מעלתם של מכניסי האורחים קיים גם אלמנט פולמוסי (יהודי נוצרי).

בעלי הדרשות מתווכחים עם הערצת העוני בנצרות, ומציגים את שורשיה העתיקים של מצוות הצדקה היהודית, כנגד התפארות הנוצרים במוסדות הצדקה שלהם.

פרק ששי: הויכוח אודות חשיבות היחוס

אחת הסוגיות החברתיות שעוררו ויכוח בין החכמים היתה שאלת חשיבות היחוס המשפחתי של האדם לקביעת מעמדו ותפקידיו. אמנם קיימים ביהדות תפקידים המיועדים לאנשים ממוצא משפחתי ושבטי מסוים, אולם השאלה היא האם מוצאו המשפחתי של האדם השפיע רק על יכולתו לקחת חלק בתפקידים אלו, או שמא הורחב הקף ההתחשבות במוצאו של האדם גם לסוגיות חברתיות נוספות כגון נשואים ונטילת תפקידים בעלי השפעה. בדיקת עמדות החכמים בתחום זה מתאפשרת על רקע הכרות עם דרשותיהם אודות אישי מקרא מקרב האצולה הכהנית, ועם דרשות העוסקות בשיוך המשפחתי של אישיות מקראית כחלק מהערכתה. בדרשות כמה מאמוראי ארץ ישראל אודות חטאם של נדב ואביהוא ואודות הגורמים למחלוקת קרח קיימים מוטיבים המבטאים את סלידתם מגינוני יוקרה, בהם נקטו בני האצולה, והיא לדעתם הסיבה העיקרית לחטאם ולנפילתם של בעלי היחוס. בדרשות העוסקות בפינחס ניכרת אהדה רבה של חכמים לדמותו ולפעלו, אולם גם פינחס לא הצליח להמלט מחיצי הביקורת שהופנו כלפי התגדרותו ביחוסו. סופה הטראגי של בת יפתח נזקף לחובתו של פינחס, שהיה עסוק בגינוני יוקרה, במקום למנוע את מותה.

מדרשות אחרות עולה כי היו בקרב חכמים מי שדגלו בשמירה קפדנית על שושלת יוחסין והמליצו על הדבקות בבני טובים, על מנת להבטיח את הליכת הבנים בדרך אבותיהם. לעומתם הדגישו חכמים אחרים את הצורך להמנע מקטלוג אנשים על פי שיוכם המשפחתי. הם ציינו את הנזק הנגרם מהמצאותם של פערי מעמדות על רקע יחוס משפחתי ואת המאמץ האלקי לטשטש כל אלמנט של ייחוס שעלול ליצור היררכיה חברתית. בדרשות אלו ניתן משקל כבד למעשי האדם על פני ערכו השולי של יחוסו.

קבוצת דרשות שעוסקת בבניהם של מנהיגי מקרא כגון: שמואל ועלי, חושפת אולי את עמדתם של בעליה בנוגע לנטילת מעמד של הנהגה על ידי בניהם של חכמים.

נראה כי עמדת חכם זה או אחר בסוגיית חשיבות היחוס תלויה במעמדו האישי, במידת קרבתו לתפקידי שררה, במעמד אבותיו, ואולי אף במקום צמיחתו. ההשערה היא כי חכמים בעלי אוריינטציה בבילית נטו להעניק משקל כבד יותר ליחוס המשפחתי מאשר עמיתיהם שצמחו בארץ ישראל, שבה תחום היחוס היה בעל חשיבות פחותה יותר מאשר בבבל.

פרק שביעי: מאפיינים של חיי המשפחה בארץ ישראל בתקופת התלמוד

התמורות שעברו על יהודי ארץ ישראל בתחומים רבים לא פסחו על חיי המשפחה. המשבר הכלכלי ערער את יציבותה של המשפחה, ובעיקר את מעמד ההורים, שבהעדר יכולת לפרנס אָבדו לעיתים את מעמדם הרשמי כראשי המשפחה. למצוקה הכלכלית היתה כפי הנראה השפעה גם על מספר הילדים במשפחה. ויתכן שרעיונות נוצריים אודות אידיאל הפרישות השפיעו אף הם על תכנון המשפחה ועל גודלה. דרשות רבות של אמוראי ארץ ישראל עוסקות בעידוד ילודה, ובתאור מעלתן ושכרן של יולדות, ולעומתן קיימות דרשות המתארות את ענשם של מי שנמנעו מקיום מצוות פריה ורביה. נראה כי בדרשות אלו נלחמים החכמים

בתופעה הרווחת של צמצום הילודה, ונאבקים בדעה המעודדת חיי פרישות. גם עקרותם של אישי מקרא נדונה בדרשות רבות. אלו מוסברות מצד אחד, כחלק מרצון החכמים לעודד משפחות שגורל זה נפל בחלקן, ומצד שני הן באות ליצור הבחנה בין העקריות לבין מניעת הריון מרצון. דרשות העקריות מגלות הבנה למצוקת הנשים, מעודדות אותן לא לאבד תקווה ומנסות לתת הסבר רעיוני לשאלה 'מפני מה נתעקרו אמהות'. הבטחת עתיד העקריות בכמה מן הדרשות מוסברת גם על רקע האנלוגיה הנבואית בין העקריות לבין מצבו השפל של עם ישראל, ששמשה מושא ללעג הנוצרים. הבטחת עתיד העקריות מהווה הפרכה של דוקטרינת הנצרות הרואה בעקריות הזמנית של העם מצב נצחי המוכיח את נטישתו על ידי אלקיו.

מצוות כיבוד הורים מקבלת מימד יחודי בדרשות אמוראי ארץ ישראל. כבוד הורים נדון בהן גם מנקודת מבט של בנים שנדחו או הוזנחו על ידי הוריהם או שחיו הרחק ממשפחתם, ובכל זאת התאמצו לקיים את מצוות הכיבוד על בוריה. נראה כי בכך חזקו החכמים את חשיבות קיום המצווה גם במציאות של התפוררות התא המשפחתי, ואף כשחובות האב כלפי בנו לא מתקיימות במלואן.

ספור יוסף המקראי עובר טרנספורמציה בדרשות החכמים. ישנו מאמץ לצמצם עד כמה שניתן את ביטויי הניכור בין האחים, ולהדגיש את גילויי האחוה ההדדיים שהתקיימו מיום מכירת יוסף עד מותו. בכך מבטאים הדרשנים את שנאת המחלוקת ואת שאיפתם לשלום בין אחים ובין בעלי פלוגתא למיניהם.

סוגיה נוספת הקשורה לחיי המשפחה היא מעמד האשה. על מעמד האשה בתקופת התלמוד ניתן ללמוד מדרשות החכמים על נשות המקרא. הערכת החכמים לפועלה של אשה מקראית מבטא במידה מסוימת את השקפתם בנוגע למעמדה הציבורי בימיהם. ביקורת כלפי פועלן ותכונותיהן של נשים מקראיות מבטאת את חששם של חכמים מפני נטילת תפקידי ציבור על ידי נשים בתקופתם. קיימות דרשות המונות תכונות סטריאוטיפיות בנשים, ואחרות המצמצמות את חכמתן או את כישורי הנהגתן, ונוטות לייחס לנשים תכונות חיוביות וכשרונות הנחוצים לתפקוד יעיל בתוך ביתן. המדד העיקרי להערכתן הוא יופיין והקפדתן על צניעותן. נראה כי בתקופת התלמוד עדיין חששו מפני נטילת תפקידי ציבור על ידי נשים, ואת חששם זה מבטאים החכמים באמצעות הערכות חיוביות ושליליות לנשות המקרא, בהתאם לתפקיד שמלאו מבחינה משפחתית או ציבורית. קולות בודדים בקרב חכמי התלמוד מבטאים מחאה סמויה כנגד אפלייתן של נשים. חכמים בודדים אלו מייחסים בדרשותיהם לכמה מנשות המקרא דברי הטחה וטרוניה המבטאים את מחאתן כנגד ההרחקה שנגזרה עליהם מתפקידי הנהגה תורנית וציבורית.

פרק שמיני: אישי המקרא בפולמוס היהודי נוצרי בתקופת התלמוד

שגשוג המדרש בארץ ישראל מוסבר גם על רקע התעצמות הפולמוס היהודי-נוצרי בתקופת התלמוד ופריחתם באותה עת של כתבי אבות הכנסיה, שהשתמשו בפסוקי המקרא ופרשו אותם כאלגוריה לבשרות הנצרות והאמונה בישו. הויכוח סובב סביב שלושה צירים מרכזיים: האמונה בישו, הבחירה ועיקרי הדת. הדרשות הפולמוסיות אודות אישי המקרא כוונו לכל שלושת הצירים, אם כי מרביתם באו לתת מענה לתעמולת הנוצרים אודות עיקרי הדת ומבשריה.

הנבואה והנביאים מוצגים בכמה מדרשות החכמים באור קודר, נמתחת ביקורת על דברי התוכחה שהשמיעו לעם, ומתוארים אי יעילותם וכשלונם. נראה כי יחס הנוצרים לנבואה: אמונתם בנבואת ישו, ותפיסתם את

נבואות הפורענות שנאמרו לעם ישראל כהוכחה לנטישתו - הם שיצרו את דרשות הקטגוריה על הנבואה והנביאים, ואת הרעיון שייעוד נביאי ישראל הוא בשורת הנחמה.

בדרשות פולמוסיות אחרות הובלטה נאמנותם של אישי מקרא ובמיוחד האבות לקיום מצוות. המצוות שהודגשו הן המילה, השבת והפרשת תרומות ומעשרות. יחוס המצוות לדמויות שחיו כבר מראשית האנושות מוכיחה את נצחיותן, כנגד טענת הנוצרים בדבר ביטולן ובדבר היותן אות קלון. הבחירה בהדגשת מצוות מסוימות באה כנגד הזלזול שהפגינו הנוצרים בקיום המצוות המעשיות, לעומת החשיבות שהעניקו למצוות המוסריות שקוימו על ידם בקפידה.

דמויות תנכיות מסוימות כגון חנוך ומלכיצדק אומצו על ידי הנוצרים, אשר ראו בהם את מבשרי הנצרות המוכיחים את נבואת ישו. הודות לניכוס זה 'זכו' אישי מקרא אלו לדרשות יהודיות מקבילות, המפקיעות אותם מהמורשת הנוצרית שיוחסה להם. החכמים התאמצו לתאר אותם באופן שלא ניתן יהיה להוכיח באמצעותם את עיקרי האמונה הנוצרית. הם למדו חובה על אלו שהפכו סמל לצדיקות בנצרות, והחזירו לאחרים את זהותם היהודית על ידי הוכחת נאמנותם לקיום מצוות.

פרק תשיעי: על הקשר בין מעמד החכם לתחומי דרשותיו

חכמי ארץ ישראל בתקופת התלמוד נתנו את דעתם על תחומי חיים רבים של מציאות תקופתם. אף על פי כן, ניתן להבחין בקרב כמה חכמים, בהתעסקות רחבה יותר בתחום מסוים מאשר באחרים, כגון: חכם המרבה לדרוש בשבח המלכים, או זה המרבה לדרוש בשבח מידת הענווה, או זה המייחס חשיבות רבה להיבטים כלכליים של הדמויות הנדרשות ועוד. נראה כי ה'אחריות' על התחומים השונים 'התחלקה' בדרך כזו או אחרת בין החכמים, ולכל חכם בהתאם למעמדו ולהשקפתו היה נושא שהטריד אותו יותר מאחרים, ובו מקד את עיקר פועלו. בחירת החכם בתחום ההתמקדות נבעה לדעתנו, בין השאר, מהאופן בו קבל את השקפת רבו. בדורות הראשונים של תקופת התלמוד שמשה תורת ר' יוחנן בסיס להתפתחות תחומי העיסוק של תלמידיו- חבריו. ר' יוחנן הציב שלושה יסודות הנהגה עיקריים: הנהגת הנשיא, עליונות ארץ ישראל על בבל וקרוב חוטאים. תלמידיו המשיכו לפתח יסודות אלו, אולם כשחלקו על אחד היסודות או כשחשבו שהעניק לאחד מהיסודות חשיבות מופרזת על חשבון קיפוחו של יסוד אחר, הפך העיסוק בתחום המחלוקת לעיקר עיסוקם, שכן בו נדרש מהם מאמץ רב יותר על מנת לשכנע את הציבור בצדקת דרכם. כך הפך ריש לקיש למזוהה עם האופוזיציה הראשית לנשיא, ר' יצחק מזוהה עם עמדתו הקיצונית נגד קרוב נכרים וחוטאים, ר' אלעזר היה לשופר זעקת העניים, ור' לוי - מבקר את מידותיהם של מנהיגי הציבור. דרשות ר' שמואל בר נחמני, שאיננו תלמידו של ר' יוחנן, עסקו ביסוד נוסף שמחזק את יסוד ההנהגה של ר' יוחנן, אולם מדגיש בו דווקא את המימד העתידי – חשיבות השמירה על שושלת בית דוד כבסיס לכינון היסוד המשיחי לעתיד לבא.